

бык/бук жалуд/жолуд
нясіце/нясеце яблык/яблыка

Вадзім Шклярык

Як гавораць беларусы

вясна/вісна арэхі/гарэхі
дубы/дубэ у лясах/у лясох
кажа/кажыць доўгі/даўгі
ходзяць/ходзяць хусткі/хустке

Змест

3

Уступ

4

Раздзел I

Асаблікасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай

14

Раздзел II

Дыялектная аснова беларускай мовы

24

Раздзел III

Асаблікасці гавораў Беларусі

34

Заклучэнне

Уступ

*Кожны народ
мае хаця б адзін геніяльны твор,
і гэты твор — мова.
Алесь Разанаў*

Пачатак беларускай мовы як адной з усходнеславянскіх можна смела адносіць да 2-й паловы I тысячагоддзя нашай эры, бо менавіта ў гэты час на тэрыторыі сучаснай Беларусі пачынаюць фарміравацца племянныя аб'яднанні ўсходніх славян. Безумоўна, гэта была яшчэ далёка не тая мова, якую цяпер вывучаюць у школах і на якой выдаюцца кнігі. Але якраз тады стала закладвацца аснова беларускіх гаворак з іх адметнымі рысамі, што пазней праявіліся як у старабеларускай (з XIV па XVIII стагоддзе), так і ў новай беларускай літаратурнай мове (з XVIII стагоддзя і да нашага часу). З пэўнымі зменамі мясцовыя моўныя асаблівасці захаваліся да сёння, выступаючы сведчаннем унікальнасці беларускай мовы, натуральнасці яе ўзнікнення і развіцця.

Асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай

Што найперш адрознівае сучасную беларускую літаратурную мову ад іншых усходнеславянскіх – рускай і ўкраінскай – у іх літаратурным варыянце? Акрамя такой відавочнай рэчы, як наяўнасць у беларускім алфавіце ўнікальнай літары ў, ёсць нямала іншых адметнасцяў. Гэта, напрыклад, заўсёды цвёрды гук «р» (*арх, рака, сёрыя*), у той час як у рускай і ўкраінскай мовах ён бывае як цвёрдым, так і мяккім. З выняткам невялікіх абласцей на паўночным усходзе і паўднёвым захадзе Беларусі, гэты гук заўсёды цвёрды і ў гаворках на тэрыторыі краіны.

Пісьмовыя помнікі фіксуюць зацвярдзенне «р» ужо з канца XIV стагоддзя, хоць развілася гэтая з'ява ў мове тагачасных насельнікаў краю, натуральна, раней. Іншымі словамі, адлюстраванне ў старажытных крыніцах тых або іншых моўных асаблівасцяў сведчыць не пра нядаўняе іх з'яўленне, а пра адносна працяглае існаванне і звыклы характар. Тое ж, дарэчы, тычыцца і першых летапісных згадак пра беларускія гарады: вядомыя сёння даты нельга лічыць гадамі заснавання населеных пунктаў, бо на той момант гэта былі ўжо паўнаважаныя і адносна буйныя паселішчы.

Цікавы
факт

Мясцовы варыянт лацінскага алфавіта, які ў XIX і на пачатку XX стагоддзя шырока выкарыстоўваўся для запісу і выдання тэкстаў на беларускай мове, паступова таксама займеў асобную літару для пазначэння «у» нескладовага – ъ. У выніку гэты сімвал стаў адной з адметных рыс беларускай лацінкі, якая адыграла вялікую ролю ў станаўленні і развіцці новай беларускай літаратурнай мовы.

Цвёрды / мяккі «р»
ДАБМ, карта № 42

Гомель

Палац
Румянцевых і Паскевічаў.
XVIII–XIX стст.

Адметнымі рысамі беларускай мовы з'яўляюцца таксама дзеканне і цеканне – вымаўленне мяккіх «дзь» і «цць» (*ідззі, ціха, дзень, цень*) на месцы «дъ» і «тъ» у рускай і ўкраінскай мовах. Абедзве гэтыя асаблівасці развіліся вельмі даўно і сёння прысутнічаюць амаль ва ўсіх гаворках Беларусі. Вядомыя радкі «І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае “дзе”, і густое “чаго”» з верша Пімена Панчанкі «Пад'язджаючы да Мінска» – гэта якраз пра дзеканне, а яшчэ пра заўсёды цвёрды ў беларускай мове гук «ч», які ў рускай толькі мяккі, а ва ўкраінскай хоць і пераважна цвёрды, але зрэдку бывае паўмяккім.

**Цікавы
факт**

Татары, якія пачалі сяліцца на тэрыторыі сучаснай Беларусі з XIV стагоддзя, таксама адчулі своеасаблівасць мясцовых «дзь» і «цць». Таму, карыстаючыся ў XVII–XXI стагоддзях для запісу беларуска- і польскамоўных тэкстаў арабскімі літарамі, яны нават увялі для гэтых гукаў адмысловыя сімвалы *џ* і *џ* (праўда, так часам пазначаліся і цвёрдыя «дз» і «ц»). У мовах, якія выкарыстоўваюць арабскі алфавіт, такіх літар няма, то-бок гэта ўнікальныя рысы так званай беларускай арабіцы.

Дзеканне, цеканне
ДАБМ, карта № 56

Верш П. Панчанкі
«Пад'язджаючы да Мінска»

Мінск

Гарадская рагуша.
XVII–XVIII стст.

Несупадзенні ва ўсходнеславянскіх мовах сустракаюцца і на ўзроўні формаў асобных слоў. Напрыклад, згодна з нарматыўнымі слоўнікамі беларускай і ўкраінскай моў слова *дзвёры* не мае формы адзіночнага ліку, у той час як у рускай мове такога абмежавання няма, формы *двёри* і *дверь* агульнаўжывальныя. І наадварот, слова *хлопоты* ў рускай мове толькі множналікавае, тады як у беларускай і ўкраінскай нароўні з *клёпатамі* ўжываецца і *клёпат*.

Бывае і так: у беларускай і ўкраінскай мовах словы *мазоль*, *накіп* і *саба́ка* мужчынскага роду, а ў рускай – жаночага, словы *ша́фа* і *шыпшы́на*, адпаведна, жаночага роду, а *шка́ф* і *шипóвник* – мужчынскага. Са словам жа *гусь* склалася ўвогуле ўнікальная сітуацыя: у сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў большасці гаворак краіны, яно жаночага роду, у рускай мове – мужчынскага, а ва ўкраінскай такога слова няма зусім.

Цікавы
факт

Наконт паходжання слова *саба́ка*, якое вядомае фактычна толькі ўсходнеславянскім мовам, у даследчыкаў няма адзінага меркавання: адны лічаць, што яно прыйшло да нас з іранскіх моў, другія разглядаюць у якасці крыніцы цюркскія мовы. Няма адзінай думкі і наконт таго, чаму гэтае слова займела разыходжанні ў родзе. Паводле адной з версій, у беларускай і ўкраінскай мовах з цягам часу сфармавалася пара *саба́ка* – *су́ка* як аналаг рускамоўнай пары *кобе́ль* – *су́ка*, што і прывяло да замацавання формы мужчынскага роду.

Род слова «гусь»
ДАБМ, карта № 81

Магілёў

Гарадская ратуша.
XVII ст.

Цікавы
факт

Дарэчы, толькі ў выпадку з беларускай мовай правільна будзе казаць *двух братоў*, але *дзвюх сяціёр* – ні ў рускай, ні ва ўкраінскай мове такога размежавання формаў лічэбніка «два» / «дзе» ва ўскосных склонах няма. Асабліваць гэта даўня, адлюстроўваецца ў пісьмовых помніках ужо з XVI стагоддзя. Адметнымі з’яўляюцца таксама словы *ён, яна, яно, яны*: пашыраныя ў большасці гаворак Беларусі, яны ўзаконены і ў беларускіх граматыках, у той час як у рускай мове замацаваліся формы *он, она, оно, они*, а ва ўкраінскай – *він, вона, воно, вони*.

У пісьмовай мове старажытных усходніх славян, а пасля і ў старабеларускай мове займеннік *яны* ў залежнасці ад роду меў розныя формы (па аналогіі з *онь, она, оно*): у мужчынскім – *они*, у жаночым – *оны*, у ніякім – *она*. Аднак паступова гэты набор слоў уніфікаваўся і спрасціўся: у беларускай мове засталася толькі форма жаночага роду (*оны* → *яны*), а ў рускай і ўкраінскай – форма мужчынскага роду (*они* → *они, вони*).

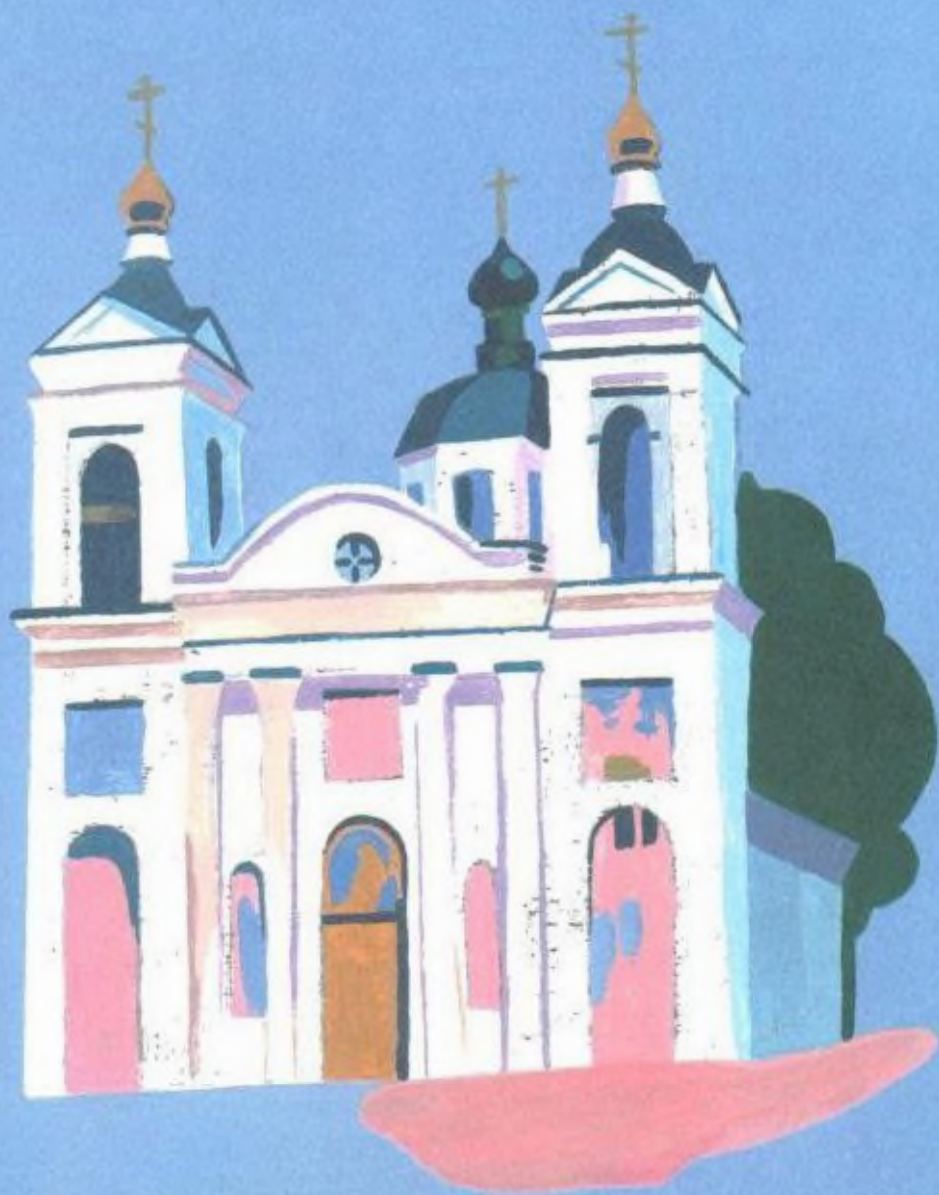
У дадатак не лішнім будзе прыгадаць тут канструкцыі *ажаніцца з прыгажуняй, дзякаваць бацькам, захварэць на грып, смяяцца з недарэкі і падобныя*, якія збліжаюць беларускую мову з украінскай, але адасабляюць ад рускай (*жэніцца на красавіце, благодарить родителей, заболеть гриппом, смеяться над недовольной*). Праўда, у гэтым плане ёсць і адрозненні – канструкцыі, спецыфічныя для кожнай з трох моў: *уззяць над увагу – прийять во внимание – взять до уваги*. І нават на ўзроўні такой дробнай і пазбаўленай самастойнага значэння часціны мовы, як часціца, таксама магчымыя несупадзенні: *Ці зразумелы гэты тэкст? – Понятен ли этот текст? – Чи зрозумілий цей текст?*

Ён, яна, яно, яны
ДАБМ, карта № 133

Віцебск

Пакроўскі сабор.
XIX ст.

Вядома ж, ёсць у сучаснай беларускай літаратурнай мове і словы, якіх зусім няма ў рускай і ўкраінскай мовах або якія маюць там іншае значэнне. Прычым радкамі вядомага верша Сяргея Грахоўскага «Ветразь» такая лексіка не вычэрпваецца, існуе нямала іншых адметных і самабытных слоў: *адхланне* 'кароткае аблягчэнне ад цяжкой працяглай працы, перадышка', *анігадкі* 'хоць бы што; спакойна, са спакойнай душой', *ашчапёрыць* 'моцна абхапіць, абняць', *завінуцца* 'спешна і старанна пачаць рабіць', *краска* 'кветка', *нёруш* 'што-небудзь некранутае', *ніштаваты* 'досыць добры, надрэнны; значны, немалы', *пляга* 'дажджлівае надвор'е, слата; няшчасце, бяда', *сёлета* 'ў гэтым годзе'...

Няма ў літаратурных рускай і ўкраінскай мовах і некаторых слоў, якія ў нарматыўных слоўніках беларускай мовы пададзены як дыялектныя: *віскуцень* 'вісклівы, пранізлівы вецер', *дрэнчыць* 'не даваць спакою, турбаваць', *жупіць* 'размаўляць, гаварыць', *крушня* 'куча каменя', *куліда* 'баханка', *пыніцца* 'займацца гаспадарчымі справамі; упраўляцца', *скарáč* 'ручнік з доўгімі махрамі', *скочка* 'блыха', *цяпёльца* 'невялікае вогнішча' ды іншыя. Атрымаўшы з часам статус паўнаважных нарматыўных адзінак, гэтыя словы зрабляць сучасную беларускую літаратурную мову яшчэ больш адметнай.

**Цікавы
факт**

Нягледзячы на даследаванні лінгвістаў, паходжанне некаторых слоў, якія ўжываюцца ва ўсходнеславянскіх мовах, дасюль застаецца нявысветленым. Такімі з'яўляюцца, напрыклад, адзначаныя ў беларускіх нарматыўных слоўніках дыялектныя *гáматны* 'залішне прасторны, вялікі' і *калакалуша* 'чаромха', агульнавядомыя *карамысел* і *сківіца*. Сапраўдныя словы-загадкі, да таго ж яўна старажытныя.

Верш С. Грахоўскага
«Ветразь» і яго пераклад на рускую мову

Гродна

Фарны касцёл
Святога Францішка Ксавера,
XVII–XVIII стст.

Дыялектная аснова беларускай мовы

Своеасаблівасць беларускай мовы забяспечваецца якраз яе дыялектнай асновай, прычым моўнымі стандартамі былі прызнаны ў тым ліку з’явы, пашыраныя толькі ў некаторых гаворках краіны. Так, нормай стала вымаўленне і напісанне «а» на месцы ненаціскных «о» і «э» незалежна ад складу – так званае поўнае аканне (*гара́, малако́, неба́; цна́, мо́ра*). Гэтая з’ява ўласціва гаворкам у межах адносна нешырокай паласы, праведзенай умоўна праз цэнтр Беларусі з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход.

У пісьмовых помніках розныя віды акання пачынаюць адлюстроўвацца ўжо з XV стагоддзя. Фіксуецца з тых часоў і яканне (вымаўленне «я» на месцы ненаціскных «е» і «ё»), аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове яно замацавалася толькі для першага складу перад націскам (*зямля́*, але *сенажа́ць, вóзера*), што таксама характэрна не для ўсіх гаворак краіны.

Цікавы
факт

Прынята лічыць, што ў аснову сучаснай беларускай літаратурнай мовы ляглі гаворкі цэнтральнай часткі Беларусі. Але размова тут не пра нейкія тэрытарыяльна абмежаваныя асаблівасці, а пра пашыраныя ў розных рэгіёнах моўныя рысы, якія ў цэнтры краіны суіснуюць. Праз гэта некаторыя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы маюць дваісты характар, таму выбар адзіна правільнага варыянта непазбежна выклікае ваганні.

Вымаўленне слова *возера*
ДАБМ, карта № 15

Няевіж

Слуцкая брама.
XVII ст.

Цікава, што не мае пераважнай падтрымкі на дыялектным узроўні і нарматыўны мужчынскі род слова *яблык* – так гаворыць толькі чацвёртая частка Беларусі. Пашыраны ў большасці гаворак ніякі род гэтага слова (*яблыка*) не стаў у свой час важкім аргументам, што забяспечыла сучасную беларускую літаратурную мову яшчэ адной адметнай рысай, бо ў літаратурных рускай і ўкраінскай мовах назва сакавітага плода яблыні якраз ніякага роду (*яблоко, яблуко*).

Адваротная і ў пэўным сэнсе чаканая сітуацыя склалася ў выпадку з назвамі дзіцянят жывёл: тэрыторыя распаўсюджання формаў ніякага роду *цяля, парася, ягня* і *цялё, парасё, ягнё*, якія лічацца нарматыўнымі (і больш старажытнымі), пераўзыходзіць арэал формаў мужчынскага роду *цялёнак, парасёнак, ягнёнак*, характэрных выключна для поўначы і ўсходу Беларусі. Іншымі словамі, у сучаснай беларускай літаратурнай мове замацаваліся найбольш пашыраныя формы.

**Цікавы
факт**

Замацаванне формы мужчынскага роду назоўніка *яблык* у якасці адзінай нарматыўнай адбылося адносна нядаўна. Напрыклад, вялікі паводле аб'ёму і ў пэўнай ступені нарматыўны для свайго часу «Расійска-беларускі слоўнік» Сцяпана Некрашэвіча і Міколы Байкова, выдадзены ў 1928 годзе, прапануе для рускага *яблоко* два беларускія адпаведнікі – *яблыка* і *яблык*.

Яблык / яблыка
ДАБМ, карта № 107

Назвы дзіцянят жывёл
ДАБМ, карта № 84

Чагәрек

Гарадская ратуша.
XVIII ст.

Пра свайго роду канкурэнцыю дыялектных моўных з'яў ёсць падставы гаворыць таксама пры разглядзе формаў давальнага склону *дубо́м, луго́м* і формаў меснага склону *ў лясо́х, на лу́гох*, нарматыўнымі эквівалентамі для якіх сёння выступаюць *дуба́м, луга́м* і *ў ляса́х, на луга́х*. У «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча, выдадзенай больш за сто гадоў таму, былі замацаваны менавіта варыянты з канчаткамі *-ам* і *-ах*, бо ў тых часы яны часта сустракаліся ў друку. Напрыклад, верш Янкі Купалы «Касцам» першапачаткова называўся «Касцо́м», а адна са строф у вершы «Люлі, люлі, мужычок!» мела такі выгляд:

*Шыпяць, сьвішчуць на луго́х
Вужы, скарпіякі,
А на стайнях, на хляво́х
Лазіць ваўкалакі.*

Аднак у сучасных граматыках перавага аддадзена варыянтам на *-ам* і *-ах*, што мае падтрымку і на дыялектным узроўні – так гаворыць большая частка краіны. А вось у выпадку з формамі творнага склону *сіяно́й, маладо́й* / *сіяно́ю, маладо́ю* прынята саламонава рашэнне: з той прычыны, што на поўначы і ўсходзе Беларусі ўжываюць варыянт з *-ой*, а на захадзе і поўдні – варыянт з *-ою*, абодва яны прызнаны нормай у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Дубам / дубом, лугам / лугом
ДАБМ, карта № 103

У лясах / у лєсах, на лугах / на лугах
ДАБМ, карта № 105

Верш Янкі Купалы
«Касцом»

Верш Янкі Купалы
«Люлі, люлі, мужычок!»

Сіяной / сіяною
ДАБМ, карта № 69

Маладой / маладою
ДАБМ, карта № 125

Полацьк

Сафійскі сабор.
XI–XVIII стст.

З праблемай выбару сутыкаюцца і складальнікі беларускіх нарматыўных слоўнікаў. Як значыць, якому з сінонімаў даць зьлёнае святло, а якому, умоўна кажучы, адмовіць у выкарыстанні? Асабліва калі і першае, і другое слова сустракаецца ў друку і пашырана ў гаворках краіны. Варыянт тут адзін – уключаць у слоўнікі абодва, а час паказа, якое з іх больш жывучае.

Якраз так паступілі, напрыклад, з парамі *валоніка* / *васілёк*, *ровар* / *веласіпед* і *шашок* / *тхор*, замацаваўшы за кожным з гэтых слоў нарматыўны статус. Бо, як паказваюць даследаванні, палова Беларусі гаворыць так, а палова гэтак – як тут выбераш? Тое ж тычыцца і некаторых варыянтаў адных і тых жа слоў, але з розным націскам: формы *асенні* / *восеньскі*, *доўгі* / *даўгі* і *цяжкі* / *цяжкі* нарматыўныя, падтрыманыя вялікімі масівамі гаворак Беларусі.

Валоніка / васілёк
ЛАБНГ, том 1, карта № 229

Ровар / веласіпед
ЛАБНГ, том 2, карта № 92

Шашок / тхор
ЛАБНГ, том 1, карта № 81

Асенні / восеньскі
ЛАБНГ, том 5, карта № 158

Доўгі / даўгі
ЛАБНГ, том 5, карта № 166

Цяжкі / цяжкі
ЛАБНГ, том 5, карта № 170

Навагрудак

Фарны касцёл
Перамянення Божага.
XIV–XVIII стст.

Аднак далёка не заўсёды ў сучасную беларускую літаратурную мову трапляюць пары слоў з аднолькавым значэннем і даволі вялікай тэрыторыяй распаўсюджання ў межах краіны. Нават не зазіраючы ў слоўнікі, кожны, хто вывучаў беларускую мову толькі ў школе, адразу ж вызначыць, што ў парах *зязюля* / *кукушка*, *качка* / *вутка* і *пэвень* / *пятух* другія кампаненты не з'яўляюцца нарматыўнымі. Але яны шырока ўжываюцца ў гаворках Беларусі, то-бок не ўзяты наўпрост з рускай мовы. Вось толькі выбар на карысць першага кампанента ў гэтых парах ужо зроблены (беларускімі пісьменнікамі, журналістамі, навукоўцамі) і падтрыманы моўнай практыкай (карыстальнікамі літаратурнага варыянта беларускай мовы). Тым не менш кожная жывая мова адкрытая да інавацый, таму пашырэнне сферы ўжывання слоў *кукушка*, *вутка* і *пятух* тэарэтычна яшчэ можа прывесці да змены іх статусу з дыялектнага на нарматыўны. Праўда, такое развіццё падзей падаецца малаімаверным.

Зязюля / кукушка
ДАБМ, карта № 309

Качка / вутка
ДАБМ, карта № 297

Певень / пятух
ДАБМ, карта № 294

Бабрыйск

Сядзіба купчыхі Кацнельсон.
XX ст.

Асаблівасці гаворак Беларусі

Не ўсім словам пашанцавала трапіць у сучасную беларускую літаратурную мову, многія ўжываюцца толькі ў пэўных мясцовасцях Беларусі. На поўначы краіны, напрыклад, можна сустрэць словы *стрэлка* 'страказа' і *шума* 'смецце', на поўдні – словы *кубло* 'птушынае гняздо' і *чобаты* 'боты'. На захадзе можа здзівіць мясцовая назва штаноў – *ганавіцы*, на ўсходзе выкліча замілаванне адна з назваў матылька – *мйтлушка*. Пачуўшы ад суразмоўцы нейкае з гэтых слоў, можна прыблізна вызначыць, з якога рэгіёна чалавек ці яго бацькі.

Ёсць і «ўніверсальныя» лексічныя маркеры – свае дыялектныя назвы пэўнай рэчы, з'явы, расліны ці жывой істоты для кожнага рэгіёна Беларусі. Скажам, *губатым* чалавека з вялікімі губамі называюць у паўднёвай частцы краіны (што замацавалася і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове), на поўначы ў гэтым значэнні ўжываюць словы *лупаты*, а на ўсходзе – *грыбаты*. Кустовую нізкарослую расліну з цёмна-сінімі ягадамі, вядомую па ўсёй Беларусі як *дурніцы* (*голубіка* па-руску, *лохіна* па-ўкраінску), на поўначы і паўночным захадзе называюць *п'яніцы* або *п'яніцы*, на паўднёвым захадзе – *лахіны* або *лахачы*, на паўднёвым усходзе – *букі* (разам з *дурніцамі* трапілі ў нарматыўныя слоўнікі), у цэнтральнай частцы краіны – *бугаі*.

Чалавек з тоўстымі губамі
ЛАБНГ, том 3, карта № 2

Назвы бужоў
ЛАБНГ, том 1, карта № 224

Жылғы

Палац Булгакаў.
XIX ст.

А ці ёсць іншыя дыялектныя асаблівасці, па якіх беспамылкова можна вызначыць, з якой мясцовасці чалавек? Вядома, ёсць. На **поўначы і паўночным усходзе** Беларусі, напрыклад, ужываюць такія спецыфічныя формы дзеясловаў, як *ідзець*, *кажыць*, *ходзяць* і падобныя (нарматыўныя эквіваленты – *ідзе́, кажа́, ходзяць*). Бліжэй да мяжы з Літвой і Латвіяй пашыраны адметны дзеяслоў *піяць* ‘спяваць’.

Акрамя таго, у паўночных і ўсходніх рэгіёнах краіны гукі «а» і «я» перад націскнымі «а» і «я» вымаўляюцца як «ы» або «і»: *выда́* замест *вада́*, *вісна́* замест *вясна́* і г. д. А яшчэ на **поўначы і паўночным захадзе** некаторыя словы адрозніваюцца месцам націску: вымаўленне *жалуд*, *курыца*, *муха́* адразу прыцягвае ўвагу, бо ў іншых мясцовасцях Беларусі гавораць пераважна *жа́луд*, *куры́ца*, *му́ха*, як прынята і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Ідзе / ідзець
ДАБМ, карта № 148

Кажа / кажыць
ДАБМ, карта № 149

Ходзяць / ходзяць
ДАБМ, карта № 157

Вада / выда
ДАБМ, карта № 1

Вісна / вясна
ДАБМ, карта № 4

Жалуд / жа́луд
ЛАБНГ, том 1, карта № 157

Камаї

Каспел
Святого Яна Хрысціцеля.
XVII ст.

Захад краіны (а таксама часткова цэнтр і поўдзень) вылучаецца ў дыялектным плане формай множнага ліку назоўнікаў: *дубѡ, нажѡ, хусткѡ* – не кожны адразу зразумее, што гэта азначае *дубы, нажы і хусткі*. Прыблізна тая ж тэрыторыя характарызуецца адсутнасцю падаўжэння зычных у словах *карэ́нне, насё́нне* і падобных, то-бок мясцовыя жыхары вымаўляюць *карэ́не, насё́не* або *карэ́нье, насё́нье*. Да таго ж на самым захадзе Беларусі пашыраны прыстаўны гук «г», прычым не толькі на месцы пачатковага «в» (*гу́ліца*, а не *ву́ліца*), але і як дадатковы гук у іншых словах (*гарэ́хі* і *гану́ча* замест *арэ́хі* і *ану́ча*).

Разглядаючы моўныя асаблівасці **паўднёвага захаду** краіны ў цэлым, варта адзначыць такія сакаўныя формы дзеясловаў, як *ямо́* і *дамо́* (нарматыўныя эквіваленты – *ядзі́м, дадзі́м*). Нягледзячы на «нелегальны» з пункту гледжання сённяшніх граматык і слоўнікаў статус, абедзве гэтыя формы не такія ўжо рэдкія на старонках мастацкіх твораў, бо пісьменнікі надзвычай чуйныя да ёмкіх і каларытных слоў.

Дубы / дубѡ
ДАБМ, карта № 95

Хусткі / хусткѡ
ДАБМ, карта № 99

Насенне / насене / насенье
ДАБМ, карта № 64

Вуліца / гуліца
ДАБМ, карта № 48

Арэхі / гарэхі
ДАБМ, карта № 196

Ядзім, дадзім / ямо, дамо
ДАБМ, карта № 161

Галавізполе

Сядзіба Іваноўскіх.
XX ст.

Яскравай адзнакай таго, што вы знаходзіцеся на **поўдні** Беларусі, з'яўляецца оканне, гэта значыць вымаўленне спрадвечнага «о» там, дзе ў іншых мясцовасцях краіны на яго месцы чуваць «а» або «ы». Прычым праяўляецца гэтая асаблівасць у любым складзе перад націскам і пасля яго – *водá, гóрад* і г. д. Вельмі нязвыкла тут гучыць і галосны «у» на месцы «ы» пасля зычных «б», «в», «м», «п». Але калі форма *бўв / бўў* (нарматыўны эквівалент – *быў*) сустракаецца ў паўднёвых раёнах краіны паўсюль, то словы *бук, кобу́ла, му* (*бык, кабы́ла, мы*) і падобныя мож- на пачуць найперш на **паўднёвым усходзе**.

Поўдзень Беларусі – гэта яшчэ і саканне, або вымаўленне на канцы дзеясловаў *-са* замест *-ся*. Менавіта таму мясцовых жыхароў часам дражняць выслоўем *Нае́ўса, нап'і́ўса і спаць навалі́ўса*, а колісь нават называлі сакунамі. У дадатак да ўсяго ў гэтых мясцінах мала хто гаворыць *мёд*, тут скажуць *мед, мэд* ці нават *мід*.

Вада / вода
ДАБМ, карта № 1

Горад / город
ДАБМ, карта № 13

Быў / був / буў
ДАБМ, карта № 40

Бык, кабы́ла / бук, кабу́ла
ДАБМ, карта № 39

Саканне
ДАБМ, карта № 165

Мёд / мед / мэд / мід
ДАБМ, карта № 30

Заполле

Сядзіба Плятэраў.
XX ст.

Пад канец спынімся на яшчэ адной вельмі даўняй асаблівасці – спецыфічнай форме загаднага ладу некаторых дзеясловаў: *ідзеце, нясеце, глядзецце, сядзецце* і г. д. (нарматыўныя эквіваленты – *ідзіце, нясіце, глядзіце, сядзіце*). Па-першае, у такім выглядзе дзеясловы адзначаюцца ў пісьмовых помніках ужо з XI стагоддзя, то-бок так гаварылі яшчэ ў часы Полацкага і Турава-Пінскага княстваў, задоўга да ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага. Па-другое, гэтыя формы захаваліся да нашых дзён і пашыраныя ў гаворках на **паўднёвым захадзе** Беларусі, у той час як у гаворках на тэрыторыі Украіны і Расіі яны амаль не сустракаюцца. Па-трэцяе, з 1918 па 1933 год такія формы загаднага ладу дзеясловаў былі нормай у тагачаснай беларускай літаратурнай мове, што можна праілюстраваць, напрыклад, штрафой з верша Якуба Коласа «Покліч», напісанага ў 1921 годзе:

*Ідзеце-ж к народу, як добрыя дзеці,
Ідзеце, злучайце яго
І горкую праўду у вочы скажэце,
Чаго ён гаруе, чаго?*

Сёння тыя даўнія формы, нягледзячы на «нелітаратурны» статус, працягваюць з'яўляцца ў беларускамоўным друку, а ў даведніках па культуры мовы можна нават сустрэць меркаванне пра мэтазгоднасць іх аджыўлення ў якасці нарматыўных. У такім разе сучасная беларуская літаратурная мова займее яшчэ адну адметную рысу, бо ў рускай і ўкраінскай мовах загадны лад дзеясловаў утвараецца інакш (*идите, несите; ідіть, несіть*).

Ідзіце, нясіце / ідзеце, нясеце
ДАБМ, карта № 170

Глядзіце, сядзіце / глядзецце, сядзецце
ДАБМ, карта № 172

Верш Якуба Коласа
«Покліч»

Сынкавічы

Царква
Святога Міхаіла Архангела.
XVI ст.

Заклучэнне

Выснова з усяго сказанага напрошваецца адна: з якога боку ні разглядай беларускую мову, заўсёды знойдзецца нешта адметнае і своеасаблівае, што не дазволіць засумнявацца ў даўнасці яе ўзнікнення і працягласці існавання. Больш за сто гадоў таму заснавальнік беларускай філалогіі Яўхім Карскі так выказаўся на гэты конт: «Калі разглядаць усе разам асаблівасці беларускай мовы <...>, то яна акажацца зусім асобным, арыгінальным арганізмам, каторы ўтварыўся гістарычна вельмі даўно». Шматлікія рознааспектныя даследаванні, праведзеныя ў XX і на пачатку XXI стагоддзя беларускімі і замежнымі лінгвістамі, пацвярджаюць выснову славутага акадэміка, што вымагае ад усіх нас выключна ашчаднага і паважлівага стаўлення да моўнай спадчыны.

Дакументальны фільм
«Гаворкі Беларусі»

Электронныя копіі вершаў зроблены з наступных крыніц:

Колас, Я. (Гушча, Т.) Збор твораў : у 2 т. / Я. Колас (Т. Гушча). – Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928–1929. – Т. 1, вып. 2. – 1928. – 206, [4] с.

Купала, Я. Збор твораў : у 6 т. / Я. Купала. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925–1932. – Т. 1: Жалейка. Гусляр. – 1925. – XXXI, 280 с.

Купала, Я. Збор твораў : у 6 т. / Я. Купала. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925–1932. – Т. 2: Шляхам жыцця. – 1926. – 354 с.

Панчанка, П. Прылучэнне : Вершы і паэма / П. Панчанка. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 622 с.

Сяргей Грахоўскі: вядомы і невядомы / уклад. Т. С. Грахоўская. – Мінск : Выдавецкі дом «Звязда», 2013. – 248, [16] с.

Ілюстрацыі *Надзеі Леановіч*

Аўтар выказвае падзяку:

за навуковыя кансультацыі – кандыдату гістарычных навук *Змітру Сеўруку*,
кандыдатам філалагічных навук *Міхасю Тарэку* і *Сяргею Запрудскаму*,
а таксама доктару філалагічных навук *Святаславу Вербічу* (Кіеў);

за ўважлівае прачытанне і заўвагі – *Вользе Высоцкай* і *Вользе Каробачка*,
кандыдату філалагічных навук *Вікторыі Голубевай*.

Аўтары фотаздымкаў на апошняй старонцы вокладкі:
Кацярына Самусева, Наталля Анушкевіч.

Прынятыя скарачэнні:

ДАБМ – «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» (Мінск, 1963), <https://philology.by/dabm>;
ЛАБНГ – «Лексічны атлас беларускіх народных гавораў» у 5 тамах (Мінск, 1993–1998),
<https://philology.by/labng>.

Кніга прысвечана разгляду адметных рыс сучаснай беларускай літаратурнай мовы,
характарыстыцы яе дыялектнай асновы, апісанню найбольш яркіх асаблівасцяў гавораў Беларусі.
Адрасавана ўсім, хто цікавіцца беларускай мовай у шырокім яе разуменні.

Вадзім Шклярык –
старшы навуковы супрацоўнік
аддзела дыялекталогіі
і лінгвагеаграфіі Інстытута
мовазнаўства імя Якуба Коласа
Нацыянальнай акадэміі навук
Беларусі, кандыдат філалагічных
навук. Аўтар навуковых
і навукова-папулярных
публікацый па пытаннях
тапанімікі і дыялекталогіі.

Надзeya Леановіч –
прафесійная мастачка.
Удзельнічае ў беларускіх
і замежных выставах з 2017 года.
Першая персанальная выстава
адбылася ў Мінску ў 2020 годзе.
Карціны знаходзяцца
ў прыватных калекцыях
у Беларусі, Францыі, Эстоніі,
Польшчы, Расіі, ЗША,
Паўднёва-Афрыканскай
Рэспубліцы і інш.

Навукова-папулярнае выданне

Шклярык Вадзім Як гавораць беларусы

Рэдактар *Зьміцер Санько*
Ілюстрацыі *Надзeya Леановіч*
Дызайн і шыхтаванне *Віталь Катовіч*
Карэктарка *Паліна Грынчанка*

Падпісана да друку 15.03.24. Фармат 60×90 ¹/₁₆.
Папера крэйдаваная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 1,95. Ул.-выд. арк. 2,0.
Наклад 700 пяс. Замова 472.

Навукова-вытворчы кааператыў «Тэхналогія».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/379 ад 01.07.2014.
Вул. Ляўкова, 19, оф. 2Н, 220007, Мінск, Беларусь.
e-mail: technalohija@gmail.com. www.tn.by.

Вытворчае даччынае ўнітарнае прадпрыемства
«Друкарня Федэрацый прафсаюзаў Беларусі».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/18 ад 26.11.2013.
Пл. Свабоды, 23-103, 220030, Мінск, Беларусь.

УДК 811.161.3'373'28
ББК 81.2 Бел-3
Ш66

ISBN 978-985-458-369-3

© Шклярык В., 2024
© Леановіч Н., ілюстрацыі, 2024
© Афармленне. НВК «Тэхналогія», 2024

ISBN 978-985-458-369-3

12+